

■ مقاله پژوهشی

تحلیل و تبیین موردی نظام آرایه‌های معماری در امامزاده سید حمزه کاشمر (دوره قاجار)

نرجس صادقی^۱ | هاشم حسینی^{۲*} | زهره طاهر^۳

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه نیشابور، ایران.

۲- دانشیار گروه پژوهش هنر و هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه نیشابور، ایران. (نویسنده مسئول)

۳- استادیار مدعو گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه نیشابور، ایران.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۱۱/۱۱

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۵/۰۲/۰۳

صفحات: ۲۲ - ۳۱

مقاله حاضر برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول با عنوان: «بررسی و تحلیل تزئینات بنای امامزاده سید حمزه کاشمر» می‌باشد که به راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم در گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه نیشابور در حال انجام است.

چکیده

تزئینات معماری در بناهای مذهبی دوره قاجار، به عنوان یکی از مهم‌ترین عرصه‌های بروز مفاهیم زیبایی‌شناختی، نمادین و فرهنگی، واجد ساختاری فراتر از آرایش‌های سطحی بوده و در قالب نظامی منسجم با سازمان فضایی بنا پیوند می‌یابند. در این میان، امامزاده سید حمزه کاشمر به عنوان یکی از نمونه‌های شاخص معماری مذهبی در منطقه خراسان، دارای مجموعه‌ای متنوع از آرایه‌های معماری شامل کاشی‌کاری، گچ‌بری و کتیبه‌نگاری است که تاکنون کمتر مورد تحلیل نظام‌مند قرار گرفته است. مسئله اصلی این پژوهش، شناخت و تبیین نظام حاکم بر آرایه‌های معماری این بنا و چگونگی سازمان‌یابی آن‌ها در ارتباط با ساختار فضایی و کالبدی اثر است. اهمیت این پژوهش از آن‌روست که با عبور از رویکردهای صرفاً توصیفی، در پی ارائه خوانشی تحلیلی از تزئینات معماری و جایگاه آن‌ها در معماری مذهبی دوره قاجار است. پرسش اصلی پژوهش بر این محور استوار است که نظام آرایه‌های معماری در امامزاده سید حمزه کاشمر بر چه مبنای ساختاری و بصری سازمان یافته و این نظام چه نسبتی با عناصر معماری و بستر فرهنگی-هنری دوره قاجار دارد؟ پژوهش حاضر با رویکردی کیفی و مبتنی بر روش تحلیل فرمی-ساختاری انجام شده و داده‌ها از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی میدانی گردآوری گردیده است. هدف اصلی، استخراج، تحلیل و تبیین الگوی نظام‌مند آرایه‌های معماری و چگونگی تعامل آن‌ها با سازمان فضایی بنا است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تزئینات معماری در این بنا، نه به صورت منفرد، بلکه در قالب نظامی سلسله‌مراتبی و مبتنی بر اصولی چون تقارن، تکرار و ریتم سازمان یافته‌اند و هر یک از انواع آرایه‌ها (هندسی، گیاهی و کتیبه‌ای) در ارتباطی هدفمند با عناصر معماری، نقش مشخصی در هدایت ادراک بصری و تقویت معنا در فضا ایفا می‌کنند. همچنین، کتیبه‌ها به عنوان عنصری پیونددهنده میان فرم و معنا، جایگاهی کلیدی در ساختار تزئینی بنا دارند. بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که نظام آرایه‌های معماری در امامزاده سید حمزه کاشمر، بازتابی از الگوهای تزئینی دوره قاجار است که در آن، تزئینات به عنوان بخشی جدایی‌ناپذیر از ساختار معماری، در شکل‌دهی به هویت فضایی و معنایی بنا نقش بنیادین دارند.

واژگان کلیدی: عصر قاجار، معماری اسلامی-ایرانی، امامزاده سید حمزه کاشمر، تزئینات معماری، آرایه‌های معماری

1- n.sadeghi@neyshabur.ac.ir

2*- h.hoseini@neyshabur.ac.ir

3- z.taher@alzahra.ac.ir

■ Research Article

A Case Study Analysis and Interpretation of the Architectural Ornamentation System in the Seyyed Hamzeh Shrine of Kashmar (Qajar Period)

Narjes Sadeghi¹ | Hashem Hosseini^{2*} | Zahra Taher³

1- M.A. Candidate in Art Research, Faculty of Art, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran.

2*- Associate Professor, Department of Art Research and Islamic Art, Faculty of Art, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran. (Corresponding Author)

3- Adjunct Assistant Professor, Department of Art Research and Islamic Art, Faculty of Art, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran.

Receive Date: 2026/01/31

Accept Date: 2026/04/23

Pages: 22 - 31

This article is derived from the first author's master's thesis entitled "A Study and Analysis of the Architectural Ornamentation of the Seyyed Hamzeh Shrine in Kashmar," conducted under the supervision of the second and third authors in the Department of Art Research, Faculty of Art, University of Neyshabur, and is currently in progress.

Abstract

Architectural ornamentation in Qajar religious monuments represents an integrated system of aesthetic, symbolic, and cultural meanings rather than mere decoration. This study examines the ornamental system of the Seyyed Hamzeh Shrine in Kashmar, focusing on its relationship with the spatial and architectural structure of the monument. Using a qualitative formal-structural approach based on library research and field studies, the research analyzes tilework, stucco decoration, and inscriptions to identify their organizing principles. The findings reveal that the ornaments are structured through principles such as symmetry, repetition, and rhythm, maintaining purposeful relationships with architectural elements. Inscriptions, in particular, function as a link between visual form and symbolic meaning. The study concludes that the ornamentation system of the shrine reflects Qajar architectural traditions, where decoration plays an essential role in shaping the spatial identity and symbolic expression of the religious monument.

Keywords: Qajar Period; Iranian-Islamic Architecture; Seyyed Hamzeh Shrine of Kashmar; Architectural Ornamentation; Architectural Motifs

1- n.sadeghi@neyshabur.ac.ir

2*- h.hoseini@neyshabur.ac.ir

3- z.taher@alzahra.ac.ir

مقدمه

تزئینات معماری در سنت اسلامی-ایرانی، همواره فراتر از کارکردهای صرفاً زیبایی‌شناختی، به عنوان یکی از عناصر بنیادین در شکل‌گیری هویت بصری و معنایی فضاهای معماری مطرح بوده است. در این میان، بناهای مذهبی به‌ویژه امامزادگان، بستری شاخص برای بروز و تکامل آرایه‌های معماری به‌شمار می‌آیند؛ به گونه‌ای که تزئینات در این فضاها نه تنها در سطح پوشش‌های سطحی، بلکه در پیوندی عمیق با ساختار فضایی و نظام ادراکی بنا عمل می‌کنند. این ویژگی در دوره قاجار، با گسترش تنوع فنون تزئینی و تأکید بر جلوه‌های بصری، به شکل برجسته‌تری نمود یافته است. در معماری مذهبی دوره قاجار، استفاده از تزئیناتی چون کاشی‌کاری، گچ‌بری و کتیبه‌نگاری، به صورت گسترده و در ترکیب با عناصر کالبدی بنا، به خلق فضاهایی انجامیده است که در آن‌ها، فرم و معنا در تعامل با یکدیگر قرار دارند. با این حال، بخش قابل توجهی از مطالعات موجود، عمدتاً بر معرفی توصیف یا تاریخ‌گذاری این تزئینات متمرکز بوده و کمتر به تحلیل نظام‌مند آن‌ها به عنوان یک «ساختار» یا «سیستم» پرداخته‌اند. این خلأ، به‌ویژه در مورد بناهای مذهبی مناطق کمتر مطالعه‌شده‌ای چون کاشمر، بیش از پیش مشهود است. امامزاده سید حمزه کاشمر، به عنوان یکی از نمونه‌های مهم معماری مذهبی در خراسان، دارای مجموعه‌ای متنوع از آرایه‌های معماری است که در بستر کالبدی بنا و در ارتباط با عناصر فضایی آن شکل گرفته‌اند. با وجود اهمیت این بنا، بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که تاکنون پژوهشی متمرکز بر تحلیل ساختاری و نظام‌مند تزئینات آن صورت نگرفته و شناخت این آرایه‌ها غالباً در سطح توصیف باقی مانده است. از این رو، ضرورت دارد که این تزئینات نه به صورت عناصر منفرد، بلکه در قالب یک نظام منسجم و در پیوند با ساختار معماری مورد مطالعه قرار گیرند. بر این اساس، مسئله اصلی این پژوهش، تبیین نظام آرایه‌های معماری در امامزاده سید حمزه کاشمر و تحلیل چگونگی سازمان‌یابی آن‌ها در نسبت با ساختار فضایی و کالبدی بنا است. در این راستا، پرسش اصلی پژوهش آن است که آرایه‌های معماری این بنا بر چه مبانی ساختاری و بصری سازمان یافته‌اند و این نظام چگونه در تعامل با عناصر معماری، به شکل‌گیری هویت فضایی و معنایی بنا انجامیده است؟ پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی و مبتنی بر روش تحلیل فرمی-ساختاری، در پی آن است که با طبقه‌بندی، استخراج الگوها و بررسی روابط میان انواع تزئینات و عناصر معماری، به درک نظام‌مند از آرایه‌های معماری این بنا دست یابد. در این مسیر، تلاش

می‌شود تا ضمن پرهیز از رویکردهای صرفاً توصیفی، چارچوبی تحلیلی برای مطالعه تزئینات معماری در بناهای مذهبی دوره قاجار ارائه شود؛ چارچوبی که بتواند در مطالعات مشابه نیز به کار گرفته شود.

پیشینه پژوهش

در حوزه معماری اسلامی-ایرانی، به‌ویژه در زمینه تزئینات معماری، پژوهش‌های متعددی انجام شده است که هر یک از منظر خاصی به بررسی این حوزه پرداخته‌اند. در میان منابع پایه، کتاب آشنایی با معماری اسلامی ایران اثر محمدکریم پیرنیا (۱۳۷۴) با تبیین اصول و مفاهیم بنیادین معماری ایرانی، از جمله نقش آرایه‌ها در سازمان فضایی بنا، چارچوبی نظری برای درک جایگاه تزئینات در معماری فراهم می‌آورد. همچنین، آرتور اپهام پوپ در مجموعه سیری در هنر ایران (۱۳۸۷)، با رویکردی تاریخی، به بررسی تحول هنر و معماری ایران پرداخته و تزئینات را به عنوان یکی از عناصر کلیدی در بیان زیبایی‌شناختی و هویت فرهنگی معرفی می‌کند. در همین راستا، کامبیز حاجی‌قاسمی در گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران (۱۳۷۵)، با معرفی و مستندسازی بناهای مذهبی، اطلاعات ارزشمندی درباره گونه‌شناسی و ویژگی‌های کالبدی این بناها ارائه می‌دهد، هرچند تمرکز اصلی وی بر توصیف آثار است و تحلیل نظام‌مند تزئینات کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

در حوزه تخصصی‌تر تزئینات معماری، کتاب کاشی و کاربرد آن اثر محمود ماهرالنقش (۱۳۸۱) به بررسی هندسه، نقش‌مایه‌ها و شیوه‌های اجرایی کاشی‌کاری در معماری اسلامی می‌پردازد و از این حیث، شناخت ساختار نقوش و الگوهای تکرارشونده را ممکن می‌سازد. با این حال، این اثر نیز عمدتاً بر جنبه‌های فنی و زیبایی‌شناختی تمرکز دارد و کمتر به ارتباط میان تزئینات و ساختار فضایی معماری توجه می‌کند. در میان مقالات، پژوهش صادق‌پور فیروزآباد و میرعزیزی (۱۳۹۴) با عنوان «تحلیل کاشی‌کاری در دوره قاجار» به بررسی ویژگی‌های نقوش و تنوع تزئینات در این دوره، به‌ویژه در حرم امام رضا (ع)، پرداخته و بر گسترش و پیچیدگی آرایه‌های بصری در معماری قاجار تأکید دارد. همچنین، مقاله «معماری مساجد ایران، راهی به سوی ملکوت» (پیرنیا، ۱۳۶۲) با نگاهی تحلیلی، به تبیین ساختار فضایی و مفاهیم معنایی در معماری مساجد ایران می‌پردازد و به‌طور ضمنی به نقش تزئینات در تقویت این مفاهیم اشاره دارد.

با وجود ارزشمندی این پژوهش‌ها، بررسی‌ها نشان می‌دهد

به‌عنوان مراکز مذهبی-اجتماعی در شهرها تثبیت شدند. در همین چارچوب، مجموعه باغ‌مزار کاشمر نیز به‌عنوان فضایی مذهبی و آیینی شکل گرفت و به‌تدریج توسعه یافت. ساختار کنونی بنا و بخش عمده سازمان فضایی و تزئینات آن در دوره قاجار تثبیت شده است؛ دوره‌ای که در آن، توجه به بازسازی، توسعه و آرایش بناهای مذهبی افزایش یافت و تزئینات معماری به یکی از عناصر اصلی در بیان هویت بصری این بناها تبدیل شد. در این دوره، با بهره‌گیری از فنونی چون کاشی‌کاری رنگین، آینه‌کاری و کتیبه‌نگاری، فضاهای مذهبی واجد کیفیتی نمایشی و تأثیرگذار شدند که در بنای امامزاده سید حمزه نیز قابل مشاهده است (پیرنیا ۱۳۷۴: ۲۸۵). در دوره‌های بعدی، به‌ویژه در دوران معاصر، این مجموعه با الحاقات و بازسازی‌هایی تداوم یافته و بخش‌هایی چون صحن، فضاهای پیرامونی و برخی عناصر کالبدی آن توسعه یافته‌اند.

این بنا در تاریخ ۱۰ خرداد ۱۳۸۲ با شماره ۸۷۳۸ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است که بیانگر اهمیت تاریخی، فرهنگی و معماری آن در مقیاس منطقه‌ای و ملی است. این ثبت، علاوه بر تأکید بر ارزش‌های میراثی بنا، نشان‌دهنده تداوم نقش آن به‌عنوان یکی از مراکز مهم مذهبی در ساختار شهری کاشمر است. از نظر کالبدی، بنا شامل عناصری چون گنبد، ایوان ورودی، رواق‌ها و فضاهای پیرامونی است که در قالب سازمانی نسبتاً منسجم شکل گرفته‌اند. گنبد مرتفع با پوشش کاشی‌کاری، ایوان با تزئینات آینه‌کاری و حضور گلدسته‌ها، از شاخص‌ترین عناصر بصری این مجموعه محسوب می‌شوند. استقرار بنا بر سکویی مرتفع در میان مجموعه باغ‌مزار، موجب تأکید بر محوریت فضایی آن شده و خوانایی کلی بنا را در بافت شهری تقویت کرده است (تصویر ۱).

تصویر ۱: نمای بیرونی امامزاده سید حمزه کاشمر.

جایگیری این مجموعه در مرکز شهر کاشمر و پیوند آن با بافت پیرامونی، نقش آن را به‌عنوان یکی از عناصر کانونی در ساختار فضایی شهر تثبیت کرده است. حضور باغ و گورستان

که اغلب مطالعات موجود یا بر معرفی تاریخی و توصیف بناها متمرکز بوده‌اند، یا به تحلیل جداگانه عناصر تزئینی (نظیر کاشی‌کاری) پرداخته‌اند و کمتر به «نظام آرایه‌های معماری» به‌عنوان یک ساختار یکپارچه در ارتباط با سازمان فضایی بنا توجه کرده‌اند. افزون بر این، تاکنون پژوهشی مستقل و متمرکز بر تحلیل تزئینات وابسته به معماری امامزاده سید حمزه کاشمر صورت نگرفته است.

بر این اساس، وجه تمایز و نوآوری پژوهش حاضر در آن است که با اتخاذ رویکردی تحلیلی-ساختاری، به جای بررسی منفرد عناصر تزئینی، در پی شناسایی و تبیین «نظام آرایه‌های معماری» در این بنا و تحلیل نحوه سازمان‌یابی آن‌ها در ارتباط با ساختار فضایی و بستر معماری دوره قاجار است؛ رویکردی که می‌تواند به درک عمیق‌تر از منطق درونی تزئینات در معماری مذهبی ایران بینجامد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر کیفی و با رویکرد تحلیلی-تبیینی و مبتنی بر تحلیل فرمی-ساختاری انجام شده است. داده‌ها از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی میدانی گردآوری شده و به‌منظور تحلیل نظام‌مند آرایه‌های معماری، از جدول‌بندی تحلیلی برای طبقه‌بندی و تبیین روابط میان تزئینات و ساختار معماری استفاده شده است.

ادبیات پژوهش

۱. معرفی و پیشینه تاریخی امامزاده سید حمزه کاشمر

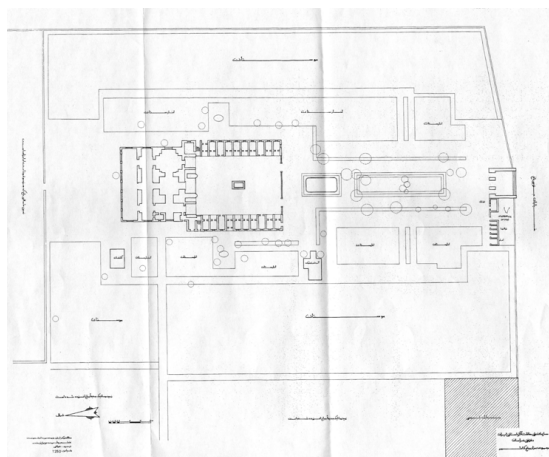
امامزاده سید حمزه، واقع در مجموعه باغ‌مزار در مرکز شهر کاشمر، از مهم‌ترین بناهای مذهبی این شهر به‌شمار می‌آید که دربرگیرنده آرامگاه منسوب به حمزه بن حمزه بن موسی کاظم، فضاهای وابسته معماری، باغ و گورستان است و در میان جامعه شیعی منطقه جایگاهی تثبیت شده دارد (سعادت‌مند ۱۳۸۴: ۱۱۲). این مجموعه در طول زمان به یکی از کانون‌های اصلی فعالیت‌های مذهبی و اجتماعی شهر تبدیل شده و نقش مؤثری در شکل‌گیری هویت فرهنگی و سازمان فضایی کاشمر ایفا کرده است. ریشه‌های شکل‌گیری این مجموعه به دوره صفوی بازمی‌گردد؛ دوره‌ای که در آن، توسعه بقاع متبرکه و تثبیت جایگاه آن‌ها در ساختار شهری ایران اهمیت ویژه‌ای یافت. در این دوره، با گسترش فرهنگ زیارت و توجه به انتساب بقاع به سادات و امامزادگان، بسیاری از این فضاها

نصیرالملک، شیراز. متعلق به دوره قاجار. مأخذ (قاسم بانسی: ۱۴۰۱)

در کنار بنای اصلی، مجموعه‌ای یکپارچه با کارکردهای مذهبی، اجتماعی و فرهنگی شکل داده که علاوه بر پاسخ‌گویی به نیازهای آیینی، در شکل‌دهی به تعاملات اجتماعی نیز نقش داشته است (تصویر ۲).

تصویر ۲: پلان فضای امامزاده سید حمزه کاشمر. مأخذ (اسناد ثبتی سازمان ملی حفاظت از آثار باستانی ایران، سال ۱۳۸۱)

تصویر ۴: نمونه کاشی‌کاری هفت‌رنگ در نمای مسجد نصیرالملک، شیراز. متعلق به دوره قاجار. مأخذ (قاسم بانسی: ۱۴۰۱)

این ویژگی‌ها، زمینه‌ای مناسب برای بررسی ارتباط میان ساختار معماری و نظام تزئینات در بستر تاریخی، به‌ویژه در دوره قاجار، فراهم می‌آورد.

۲. تزئینات معماری در دوره قاجار

در دوره قاجار، تزئینات معماری به یکی از مهم‌ترین عناصر در شکل‌دهی به هویت بصری بناهای مذهبی تبدیل شد و در امتداد سنت‌های پیشین، با تنوع بیشتر در فنون، مصالح و ترکیب‌بندی‌ها تداوم یافت. در این دوره، آرایه‌های معماری نه صرفاً به عنوان پوششی تزئینی، بلکه به عنوان بخشی از سازمان فضایی و عاملی در هدایت ادراک بصری فضا به کار گرفته شدند (پیرنیا ۱۳۷۴: ۲۹۵). یکی از ویژگی‌های شاخص تزئینات این دوره، گسترش استفاده از کاشی‌کاری به‌ویژه تکنیک هفت‌رنگ، است که امکان ایجاد سطوح گسترده با نقوش متنوع و رنگ‌های درخشان را فراهم می‌کرد. این شیوه، با تأکید بر رنگ‌گرایی و تنوع نقوش، به ایجاد ترکیب‌بندی‌های پیچیده و پرجار در نماها و فضاهای داخلی انجامید (ماهرالنقش ۱۳۸۱: ۶۴) (تصویر ۳) - (تصویر ۴). در کنار آن، استفاده از گچ‌بری و آینه‌کاری نیز به‌ویژه در فضاهای داخلی رواج یافت و به تقویت کیفیت بصری و تأثیرگذاری فضایی بنا کمک کرد.

تصویر ۳: نمونه کاشی‌کاری هفت‌رنگ در نمای مسجد

در این دوره، کتیبه‌های معماری نیز جایگاهی برجسته یافتند و به صورت نوشتارهای تزئینی در سطوح مختلف بنا حضور یافتند. این کتیبه‌ها که عمدتاً با خطوطی چون کوفی بنایی، ثلث و نستعلیق اجرا می‌شدند، علاوه بر انتقال مضامین دینی، در ترکیب با سایر عناصر تزئینی، بخشی از ساختار

بازتاب نور و تنوع دیداری، فضا را بزرگ‌تر و روحانی‌تر جلوه می‌دهد. جایگاه آینه‌کاری در این بنا، به ویژه در ایوان ورودی و فضای زیر گنبد، بیانگر اهمیت بصری و معنوی آن در معماری مذهبی است و نقش آن در ایجاد محور بصری و تمرکز دیداری غیرقابل چشم‌پوشی است.

گچ‌بری و کتیبه‌نگاری نیز در ساختار تزئینی بنا حضور پررنگ دارند. گچ‌بری‌ها شامل نقوش هندسی، اسلیمی و گل‌ومرغی هستند که در امتداد دیوارها و سقف‌ها اجرا شده‌اند. کتیبه‌ها، شامل آیات قرآن و جملات مذهبی، علاوه بر جنبه تزئینی، نقش هدایتگر معنوی و فرهنگی بازدیدکننده را دارند. ترکیب گچ‌بری و کتیبه‌نگاری در هماهنگی با کاشی‌کاری و آینه‌کاری، یک سیستم تزئینی منسجم ایجاد کرده است که هویت معماری این بنا را شکل می‌دهد.

با بررسی شاخص‌های تزئینات معماری در امامزاده سیدحمزه، می‌توان دریافت که نظم، تکرار، تقارن و هماهنگی رنگ‌ها از مهم‌ترین اصول حاکم بر طراحی این عناصر هستند. این اصول، علاوه بر تأکید بر زیبایی و توازن بصری، بازتاب‌دهنده قواعد و استانداردهای معماری مذهبی در دوره قاجار و استمرار سنت‌های گذشته است. تحلیل این تزئینات نشان می‌دهد که معماران و استادکاران این دوره، با شناخت دقیق از مواد، رنگ‌ها و نقش‌ها، توانسته‌اند محیطی هماهنگ، معنوی و منسجم ایجاد کنند که تجربه زیارتی و فرهنگی بازدیدکننده را غنی می‌سازد.

در نتیجه، شاخص‌های تحلیل شامل:

الگوهای هندسی و گیاهی تکرارشونده و متقارن

محوریت و تقارن فضایی در چینش عناصر

استفاده از رنگ‌های شاخص دوره قاجار (سبز، آبی و طلایی)

هماهنگی میان کاشی‌کاری، آینه‌کاری، گچ‌بری و کتیبه‌ها

ایجاد محور بصری و تقویت تجربه معنوی و زیارتی

این شاخص‌ها مبنای ارزیابی کیفیت تزئینات و تعیین اصالت معماری در دوره قاجار بوده و می‌توانند چارچوبی علمی برای تحلیل دقیق‌تر سایر بناهای مشابه فراهم کنند.

بحث و تحلیل

۱. ساختار آرایه‌های معماری امامزاده سیدحمزه کاشمر

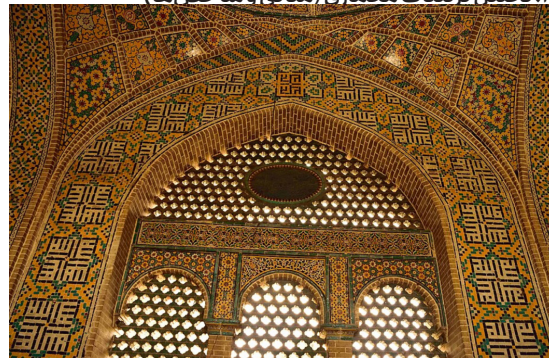
آرایه‌های معماری در امامزاده سیدحمزه کاشمر، صرفاً مجموعه‌ای از عناصر تزئینی مستقل نیستند، بلکه در قالب نظامی منسجم، با سازمان فضایی و کالبدی بنا ارتباطی

بصری بنا را شکل می‌دادند و در سازمان‌دهی سطوح معماری نقش داشتند (پوپ ۱۳۸۷: ۴۱۲) (تصویر ۵).

تصویر ۵: نمونه کاشی‌کاری با خط کوفی بنایی و تزئینات وابسته در مسجد و مدرسه سپهسالار، تهران. متعلق به دوره قاجار. مآخذ (url)

در مجموع، تزئینات معماری در دوره قاجار بر پایه اصولی چون تقارن، تکرار و ریتم سامان یافته و در ارتباطی هدفمند با عناصر معماری به کار گرفته شده‌اند. این ویژگی‌ها موجب شده است که آرایه‌های معماری در این دوره، به عنوان نظامی منسجم در پیوند با ساختار فضایی بنا عمل کنند و بستری مناسب برای تحلیل ساختاری تزئینات در نمونه‌های موردی فراهم آورند.

۳. تحلیل تزئینات معماری (مبانی و شاخص‌ها)

تزئینات معماری در امامزاده سیدحمزه کاشمر، نمود آشکار دوره قاجار و بازتاب هویت بصری و فرهنگی این دوره است. این تزئینات، که شامل کاشی‌کاری، آینه‌کاری، گچ‌بری و کتیبه‌نگاری می‌شود، نه تنها جنبه زیبایی‌شناختی دارند، بلکه بیانگر مفاهیم مذهبی، نمادین و اجتماعی نیز هستند. تحلیل این عناصر نیازمند توجه به شاخص‌ها و اصول طراحی آن‌ها است که در ادامه به تفکیک بیان می‌شود.

کاشی‌کاری در این بنا، با استفاده از رنگ‌های غالب سبز و آبی و طرح‌های هندسی و گیاهی، همسو با اصول متداول دوره قاجار اجرا شده است. الگوهای هندسی و اسلیمی به صورت تکرارشونده و متقارن در بخش‌های مختلف بنا به کار رفته‌اند و توجه ویژه به محوریت و تقارن فضایی مشهود است. این نوع کاشی‌کاری نه تنها از نظر زیباشناسی اهمیت دارد، بلکه نشان‌دهنده پیوند هنر اسلامی با مفاهیم معنوی و دینی است، چرا که ترکیب رنگ و نقش مایه‌ها به نحوی طراحی شده که تأمل و آرامش ذهنی بازدیدکننده را تقویت کند.

آینه‌کاری که در رواق‌ها و نمای داخلی گنبد دیده می‌شود، جلوه‌ای دیگر از تزئینات دوره قاجار است. این تکنیک با ایجاد

مستقیم برقرار می‌کنند. بررسی ساختار این آرایه‌ها نشان می‌دهد که نحوه استقرار، ترکیب و توزیع آن‌ها تابع اصول مشخصی از نظم، تقارن و سلسله‌مراتب فضایی است؛ به گونه‌ای که هر عنصر تزئینی، متناسب با جایگاه معماری خود، نقش متفاوتی در شکل‌دهی به هویت بصری بنا ایفا می‌کند. از منظر ساختاری، آرایه‌های هندسی بیشترین نقش را در ایجاد نظم و انسجام بصری بر عهده دارند. این آرایه‌ها با بهره‌گیری از الگوهای تکرارشونده و تقارن‌های محوری، موجب یکپارچگی سطوح معماری شده و حرکت نگاه مخاطب را در امتداد محورهای اصلی بنا هدایت می‌کنند. استقرار این نقوش در بخش‌هایی چون قاب‌بندی‌ها، حاشیه‌ها و سطوح کاشی‌کاری، بیانگر استفاده هدفمند از هندسه به عنوان عامل سازمان‌دهنده ساختار تزئینات است. در کنار آن، آرایه‌های گیاهی با خطوط منحنی و ترکیب‌بندی‌های سیال، از یکنواختی ساختار هندسی کاسته و نوعی پویایی بصری در فضای معماری ایجاد کرده‌اند. این نقوش غالباً در پیوند با آرایه‌های هندسی به کار رفته و ضمن حفظ نظم کلی، تنوع و غنای بصری سطوح را افزایش داده‌اند. هم‌نشینی این دو گروه از نقوش، از ویژگی‌های شاخص تزئینات معماری دوره قاجار به‌شمار می‌آید و در بنای امامزاده سید حمزه نیز به وضوح قابل مشاهده است.

آرایه‌های کتیبه‌ای نیز بخش مهمی از نظام تزئینی بنا را تشکیل می‌دهند. جایابی کتیبه‌ها در نقاط شاخص معماری، از جمله پیشانی ایوان، پیرامون گنبد و بخش‌هایی از فضای داخلی، نشان می‌دهد که این عناصر علاوه بر انتقال مضامین دینی، در ایجاد تعادل بصری و تعریف محورهای تأکیدی بنا نیز نقش دارند. از این رو، کتیبه‌ها را می‌توان حلقه اتصال میان جنبه‌های کالبدی و معنایی معماری دانست. بررسی مجموعه آرایه‌های بنا نشان می‌دهد که سازمان‌دهی آن‌ها بر پایه سه اصل «تقارن»، «تکرار» و «تناسب» استوار است. این اصول موجب شده‌اند که علی‌رغم تنوع فنون و نقوش، مجموعه تزئینات از انسجام ساختاری برخوردار باشد و به عنوان بخشی از نظام معماری عمل کند، نه صرفاً پوششی بر سطوح بنا. در نتیجه، ساختار تزئینات در امامزاده سید حمزه کاشمیر را می‌توان نظامی هدفمند دانست که در آن، هر گروه از آرایه‌ها متناسب با جایگاه کالبدی خود، در شکل‌دهی به هویت بصری، خوانایی فضایی و انسجام معماری بنا نقش ایفا می‌کنند. (جدول ۱)

جدول ۱. تحلیل ساختاری آرایه‌های معماری امامزاده سید حمزه کاشمیر (نگارندگان)

نوع آرایه	ویژگی ساختاری	محل استقرار در بنا	نقش در ساختار معماری	تأثیر بصری
هندسی	مبتنی بر تقارن، تکرار و نظم هندسی	قاب‌ها، حاشیه‌ها، سطوح کاشی‌کاری	ایجاد انسجام و سازمان‌دهی سطوح معماری	ایجاد نظم، تعادل و هدایت دید مخاطب
گیاهی	خطوط منحنی، اسلیمی و ختایی با ترکیب‌بندی سیال	حاشیه‌ها، قاب‌های تزئینی و بخش‌هایی از ایوان	ایجاد پیوند میان سطوح و کاهش خشکی ساختار هندسی	افزایش پویایی، لطافت و تنوع بصری
کتیبه‌ای	ترکیب نوشتار با قاب‌بندی‌های تزئینی	پیشانی ایوان، پیرامون گنبد و رواق	تأکید بر محورهای شاخص معماری و تعریف کانون‌های بصری	تقویت خوانایی فضا و انتقال مفاهیم دینی
آینه‌کاری	استفاده از قطعات منظم و تکرارشونده با قابلیت انعکاس نور	فضای داخلی، رواق و زیرگنبد	تقویت مرکزیت فضایی و تأکید بر فضای زیارتی	افزایش درخشندگی، عمق بصری و القای فضای معنوی
مجموعه آرایه‌ها	ترکیب هماهنگ عناصر هندسی، گیاهی و کتیبه‌ای	کلیت بنا	ایجاد نظام یکپارچه تزئینی در ارتباط با ساختار معماری	شکل‌گیری هویت بصری منسجم و هماهنگ

۲. ارتباط آرایه‌های معماری با ساختار کالبدی بنا

در معماری اسلامی، آرایه‌ها همواره در پیوند با ساختار کالبدی بنا تعریف می‌شوند و جایابی آن‌ها تابع عملکرد و اهمیت هر

یک از عناصر معماری است. بررسی امامزاده سیدحمزه کاشمر نیز نشان می‌دهد که توزیع تزئینات در بخش‌های مختلف بنا از نظم هدفمند پیروی می‌کند و هر یک از آرایه‌ها متناسب با ویژگی‌های فضایی و عملکردی عناصر معماری به کار رفته‌اند. در نمای بیرونی، بیشترین حجم تزئینات در گنبد و ایوان ورودی متمرکز شده است. گنبد به عنوان شاخص‌ترین عنصر کالبدی بنا، با پوشش کاشی‌کاری و رنگ‌بندی متمایز، علاوه بر ایجاد خوانایی در سیمای شهری، بر مرکزیت فضایی مجموعه نیز تأکید می‌کند. در مقابل، ایوان ورودی با بهره‌گیری از کاشی‌کاری، آینه‌کاری و کتیبه‌ها، نقش دعوت‌کنندگی و هدایت بصری مخاطب به فضای داخلی را بر عهده دارد. در فضای داخلی، آرایه‌های معماری متناسب با سلسله‌مراتب فضایی سازمان یافته‌اند. تمرکز تزئینات در زیر گنبد، رواق‌ها و پیرامون فضای زیارتی، ضمن ایجاد هماهنگی بصری، بر اهمیت این فضاها تأکید می‌کند. همچنین استقرار کتیبه‌ها در بخش‌های شاخص بنا، موجب تعریف محورهای بصری و تقویت هویت مذهبی فضا شده است. این نحوه استقرار بیانگر آن است که آرایه‌های معماری علاوه بر جنبه زیبایی‌شناختی، در سازمان‌دهی و خوانایی فضای معماری نیز نقش مؤثری ایفا می‌کنند. از سوی دیگر، بررسی نحوه توزیع آرایه‌ها نشان می‌دهد که میزان و نوع تزئینات با اهمیت هر عنصر معماری رابطه مستقیمی دارد؛ به گونه‌ای که عناصر شاخص همچون گنبد و ایوان بیشترین حجم تزئینات را دربر گرفته‌اند، در حالی که در بخش‌های فرعی، تزئینات با تراکم کمتر و در قالب قاب‌بندی یا حاشیه‌سازی اجرا شده‌اند. این سلسله‌مراتب، علاوه بر ایجاد تعادل بصری، موجب هدایت تدریجی نگاه مخاطب از بخش‌های پیرامونی به کانون اصلی بنا می‌شود.

در مجموع، ارتباط میان آرایه‌های معماری و ساختار کالبدی امامزاده سیدحمزه، نشان‌دهنده آن است که تزئینات در این بنا صرفاً نقش پوششی ندارند، بلکه بخشی از سازمان فضایی معماری را شکل می‌دهند. از این رو، جایابی هدفمند آرایه‌ها در عناصر مختلف بنا، علاوه بر ارتقای کیفیت بصری، به خوانایی کالبد، تأکید بر محورهای اصلی و تقویت هویت معماری مجموعه منجر شده است. (جدول ۲)

جدول ۲. تحلیل ارتباط آرایه‌های معماری با ساختار کالبدی بنا (نگارندگان)

عنصر معماری	آرایه غالب	هدف از به کارگیری	تأثیر بر ساختار کالبدی
گنبد	کاشی‌کاری	تأکید بر مرکزیت و شاخص‌سازی بنا	افزایش خوانایی حجم اصلی و هویت بصری
ایوان ورودی	کاشی‌کاری، آینه‌کاری، کتیبه	هدایت بصری و تأکید بر ورودی	تعریف محور ورود و تقویت سلسله‌مراتب فضایی
رواق	آینه‌کاری و کتیبه	ایجاد انسجام فضایی و تداوم بصری	پیوند میان فضاهای ارتباطی و فضای زیارتی
فضای زیر گنبد	آینه‌کاری و نقوش گیاهی	تأکید بر فضای مرکزی و معنوی	تقویت تمرکز فضایی و کیفیت ادراک بصری
سطوح پیرامونی	قاب‌بندی‌های هندسی و گیاهی	ایجاد وحدت و نظم در سطوح	حفظ انسجام بصری و تعادل کالبدی

۳. تبیین نقش و کارکرد آرایه‌های معماری در هویت بصری بنا

هویت بصری بناهای مذهبی، حاصل تعامل میان ساختار معماری و نظام آرایه‌های تزئینی است. در امامزاده سیدحمزه کاشمر نیز آرایه‌های معماری، علاوه بر نقش زیبایی‌شناختی، در شکل‌دهی به شخصیت بصری بنا و تقویت خوانایی فضایی آن نقش اساسی ایفا می‌کنند. بررسی یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که انتخاب نوع آرایه، محل استقرار و نحوه ترکیب آن‌ها با عناصر معماری، بر اساس اصولی منسجم صورت گرفته و موجب ایجاد وحدت و انسجام در کلیت بنا شده است. آرایه‌های هندسی، با ایجاد نظم، تقارن و تکرار، مهم‌ترین عامل در شکل‌گیری ساختار منظم سطوح معماری هستند و زمینه‌ای برای استقرار سایر عناصر تزئینی فراهم می‌آورند. در مقابل، نقوش گیاهی با بهره‌گیری از خطوط منحنی و ترکیب‌بندی‌های سیال، از یکنواختی

ساختار هندسی کاسته و به ایجاد پویایی و تنوع بصری کمک می‌کنند. از سوی دیگر، کتیبه‌های معماری علاوه بر انتقال مضامین دینی، با تأکید بر محورهای اصلی بنا، نقش مؤثری در تعریف کانون‌های بصری و تقویت هویت مذهبی مجموعه دارند. هم‌نشینی این سه گروه از آرایه‌ها موجب شده است که تزئینات معماری در امامزاده سیدحمزه به صورت مجموعه‌ای هماهنگ عمل کنند و در تعامل با ساختار کالبدی، کیفیت ادراک بصری فضا را ارتقا دهند. این هماهنگی سبب شده است که مخاطب ضمن درک نظم فضایی بنا، ارتباطی عمیق‌تر با مفاهیم مذهبی و فرهنگی آن برقرار کند. بنابراین، هویت بصری این مجموعه صرفاً حاصل حضور عناصر تزئینی نیست، بلکه نتیجه ارتباط هدفمند میان آرایه‌ها، ساختار معماری و کارکرد مذهبی بنا است. بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که نظام آرایه‌های معماری در امامزاده سیدحمزه کاشمر، فراتر از یک مجموعه تزئینی، به عنوان بخشی از سازمان فضایی و هویت معماری بنا عمل می‌کند. این نظام، با ایجاد تعادل بصری، تقویت سلسله‌مراتب فضایی و تأکید بر عناصر شاخص معماری، نقش مؤثری در شکل‌گیری سیمای معماری مجموعه و ماندگاری هویت تاریخی و فرهنگی آن ایفا کرده است. (جدول ۳)

جدول ۳. تبیین نقش آرایه‌های معماری در شکل‌گیری هویت بصری بنا (نگارندگان)

نوع آرایه	نقش در هویت بصری	کارکرد معماری	تأثیر نهایی
آرایه‌های هندسی	ایجاد نظم و انسجام بصری	سازمان‌دهی سطوح و تأکید بر ساختار معماری	افزایش خوانایی و وحدت کالبدی
آرایه‌های گیاهی	ایجاد تنوع و پویایی بصری	تعدیل ساختار هندسی و غنای تزئینی	ارتقای کیفیت ادراک بصری
آرایه‌های کتیبه‌ای	تقویت هویت دینی و فرهنگی	تأکید بر محورهای شاخص و فضاهای مقدس	افزایش هویت معنایی و هدایت مخاطب
کاشی‌کاری	برجسته‌سازی عناصر شاخص بنا	تأکید بر گنبد، ایوان و ورودی	شکل‌دهی به سیمای شاخص بنا
آینه‌کاری	افزایش کیفیت نورو درخشندگی فضا	تقویت فضای داخلی و مرکزیت زیارتی	القای فضای معنوی و افزایش تأثیر بصری
برآیند نظام آرایه‌ها	ایجاد هویت بصری منسجم	پیوند میان تزئینات و ساختار معماری	تقویت شخصیت معماری و هویت تاریخی بنا

نتیجه‌گیری

شناخت نظام آرایه‌های معماری، یکی از مهم‌ترین رویکردها در تحلیل بناهای مذهبی به شمار می‌آید؛ زیرا تزئینات در معماری اسلامی صرفاً جنبه زیبایی‌شناختی ندارند، بلکه در تعامل با ساختار کالبدی، سازمان فضایی و مفاهیم فرهنگی، هویت معماری بنا را شکل می‌دهند. از این رو، تحلیل تزئینات معماری زمانی به درکی جامع از اثر منجر می‌شود که روابط میان عناصر تزئینی، جایگاه استقرار آن‌ها و کارکردشان در کلیت بنا به صورت یک نظام منسجم مورد بررسی قرار گیرد.

یافته‌های پژوهش نشان داد که آرایه‌های معماری در امامزاده سیدحمزه کاشمر، نظامی هدفمند و هماهنگ را تشکیل می‌دهند که بر پایه اصولی چون تقارن، تکرار، تناسب و سلسله‌مراتب فضایی سازمان یافته است. این نظام موجب شده است که تزئینات، فراتر از جنبه‌های زیبایی‌شناختی، در سازمان‌دهی فضای معماری، هدایت ادراک بصری و تقویت خوانایی کالبدی بنا نقش مؤثری ایفا کنند. تحلیل ساختاری آرایه‌ها نشان داد که نقوش هندسی با ایجاد نظم و انسجام، چارچوب بصری بنا را شکل داده‌اند؛ نقوش گیاهی با ایجاد تنوع و پویایی، کیفیت ادراک فضایی را ارتقا بخشیده‌اند و کتیبه‌ها نیز ضمن انتقال مفاهیم دینی، در تأکید بر محورهای اصلی و تقویت هویت مذهبی مجموعه نقش داشته‌اند. همچنین، تمرکز کاشی‌کاری و آینه‌کاری در عناصر شاخص همچون گنبد، ایوان و فضای زیر گنبد، موجب افزایش خوانایی و تأکید بر اهمیت این بخش‌ها در ساختار کالبدی بنا شده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که ارزش آرایه‌های معماری امامزاده سیدحمزه صرفاً در کیفیت هنری یا تنوع نقوش

آن‌ها خلاصه نمی‌شود، بلکه در ارتباط نظام‌مند میان نوع آرایه، محل استقرار و کارکرد فضایی آن‌ها نهفته است. این ارتباط سبب شده است که تزئینات به یکی از عوامل اصلی شکل‌دهنده هویت بصری بنا تبدیل شوند و در کنار ساختار معماری، تصویری منسجم و متناسب با شأن مذهبی مجموعه ایجاد کنند. در مجموع، می‌توان نتیجه گرفت که هویت بصری امامزاده سید حمزه کاشمر حاصل تعامل هدفمند میان ساختار معماری و نظام آرایه‌های تزئینی است؛ تعاملی که ضمن حفظ ویژگی‌های شاخص هنر و معماری عصر قاجار، زمینه شکل‌گیری فضایی منسجم، خوانا و واجد ارزش‌های هنری و مذهبی را فراهم ساخته است. از این منظر، رویکرد نظام‌مند به مطالعه آرایه‌های معماری می‌تواند مبنایی مناسب برای تحلیل و مقایسه سایر بناهای مذهبی دوره قاجار و توسعه مطالعات هنر و معماری اسلامی در ایران باشد.

اعلام عدم تعارض منافع: نویسنده/نویسندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافعی برای ایشان وجود نداشته است.

منابع

- اکبری، عباس. (۱۳۹۰). درآمدی بر هنر اسلامی-ایرانی کاشی‌سازی. تهران: سوره مهر.
- آهنگر، کاوه. (۱۳۸۷). کهن کشور کاشمر. مشهد: مرندیز.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۷۴). آشنایی با معماری اسلامی ایران. تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۶۲). معماری مساجد ایران، راهی به سوی ملکوت. هنر و مردم.
- پوپ، آرتور ابهام. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران. ترجمه غلامحسین صدری افشار. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- حاجی‌قاسمی، کامبیز. (۱۳۷۵). گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حسینی، سیدمحمد. (۱۳۸۹). معماری آرامگاهی ایران در دوره اسلامی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- خسروی، محمد. (۱۳۷۲). تاریخ کاشمر. مشهد: آستان قدس رضوی.
- سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری. (۱۳۸۲). پرونده ثبت اثر ملی امامزاده سید حمزه کاشمر، شماره ثبت ۸۷۳۸. تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- سعادت‌مند، ایرج. (۱۳۸۴). ترشیز: نگاهی به تاریخ و جغرافیای شهرستان کاشمر. مشهد: ضریح آفتاب.
- صادق‌پور فیروزآباد، محمد، و میرعزیزی، محمد. (۱۳۹۴). تحلیل کاشی‌کاری در دوره قاجار؛ مطالعه موردی حرم مطهر امام رضا (ع). فصلنامه مطالعات هنر اسلامی.
- ماهرالنقش، محمود. (۱۳۸۱). کاشی و کاربرد آن. تهران: سمت.
- محتشمی، پروانه، و محتشمی، محمود. (۱۳۹۴). گنج‌واره استاد محتشمی. کاشمر: انتشارات محتشمی.
- هاشمی، سیدحسن، و همکاران. (۱۳۸۴). جغرافیای شهرستان کاشمر. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.

نحوه ارجاع به این مقاله:

صادقی، نرجس؛ حسینی، هاشم و طاهر، زهره (۱۴۰۵). تحلیل و تبیین موردی نظام آرایه‌های معماری در امامزاده سید حمزه کاشمر (دوره قاجار). فصلنامه علمی مطالعات هنر و زیبایی‌شناسی، سال ششم، شماره ۱۹ (بهار ۱۴۰۵)، صص ۲۲-۳۱.

©Authors, Published by **Art and Aesthetics Studies Quarterly**. This is an open-access paper distributed under the CC BY (license: <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

